

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫНДАГЫ КААДА–САЛТТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫНДАГЫ
АРХАИКАЛЫК МОТИВДЕР (Ашым Жакыпбековдун варианты боюнча)

*Торобекова Чолпонай Уланбековна -
окутуучу, Жалал-Абад колледжи,
Жалал-Абад шаары, Кыргызстан*
Cholnonai81@mail.ru

Аннотация: Кыргыз элинин каада-салттарын сактап, жаш муундарга калтыруу максатында каада-салт улут менен кошо пайда болуп, узак мөөнөт жашап келген, белгилүү географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу калыптанган жөрөлгө экендигин чагылдырып берүүгө жана архаикалык мотивдерди кеңири колдонгондугун көрсөтүүгө аракет жасадым.

Ачык сөздөр: Кыргыздын каада-салты, сөөк коюу, мүчө таратуу, кара аш, аш берүү, конок күтүү, кошок айтуу, архаикалык мотив ж.б

АРХАИЧНЫЕ МОТИВЫ В ОТРАЖЕНИИ ТРАДИЦИЙ ПРАЗДНИКА КОКОТОЙ

*Торобекова Чолпонай Уланбековна -
преподаватель, Джалал-Абадский колледж,
г.Жалал-Абад, Кыргызстан*
Cholnonai81@mail.ru

Аннотация: Чтобы сохранить традиции кыргызского народа и передать их подрастающему поколению, я постарался показать, что традиция зародилась вместе с народом, жила долгое время, формировалась в силу определенной географической среды исторических условий, а широко используются архаические мотивы.

Ключевые слова: Кыргызские традиции, похороны, раздача членов, черный хлеб, ожидание гостей, плач, архаичный мотив.

ARCHAIC MOTIFS IN THE DEPICTION OF THE TRADITIONS OF KOKOTOI

*Torobekova Cholponai Ulanbekovna -
lecturer, Jalal-Abad College,
Jalal-Abad, Kyrgyzstan*
Cholnonai81@mail.ru

Abstract: In order to preserve the traditions of the Kyrgyz people and pass them on to the younger generation, I tried to show that the tradition originated with the nation, lived for a long time, was formed due to a certain geographical environment and historical conditions, and widely used archaic motifs.

Key words: funerals organ distribution, black food, food, hospitality, mourning, archaic motifs.

Азыркы мезгилде заманга жараша салт да көбөйүп, ашып кетип бараткандыгын баарыбыз эле билебиз. Бардык нерсеге шарт жаралгандыктан адабият илимин изилдөө жагы да жаралган шарттын шарапаты менен Ашым Жакыпбек сыяктуу илимпоздор “Теңири Манас” сыяктуу китептерин жарыкка чыгарышты. Бул китепте кыргыз жана жалпы түрк элдерине таандык сөөк коюу, мүчө таратуу, конок күтүү, кошок айтуу каада-салттары кеңири берилген. Ошону менен катар каада-салттарды чагылдырууда архаикалык мотивдерди колдонуу аркылуу “Манас” эпосун кара сөзгө айландыруу менен ошол мезгилдеги дүйнө-тааным, ой-чабыт, адеп-ахлак, достук өңдөнгөн асыл наркын өз денгээлинде сактап калууда артыкчылыгын көрсөтө алды.

Бул көрүнүштөр улуу элдин жашоосунда өтө чоң мааниге ээ. Изилдөө ишимдин негизги максаты-“Көкөтөйдүн ашындагы” каада-салттардын чагылдырылышындагы архаикалык мотивдерин илимий аспектиде анализдөө.

Романда кош чокудай жанаша жайгашкан негизги эки эпизод бар.

Биринчиси: Көкөтөйдүн ашы.

Экинчиси: Чоң Казат.

Ооба, дал ушул эки эпизод чыгарманын тузун кемитпей, көркөмдүк касиетин, салмагын, сапаттык көрсөткүчүн сактап турат. Ушул эки бөлүк - өзүнчө кичи роман! Роман ичиндеги романдар.

Автордун жазуу стили кадимки жоргонун жүрүшүнө окшош. Баштан аяк сөз маржандары төгүлүп, чачылып, кыргыз тилинин улуулугу, сулуулугу, жылуулугу окурман журтчулугун өзүнө магниттей тартып турат. Мезгилге, мейкиндикке баш ийбеген кыргыз сөзүн Ашым Жакыпбеков кыштай кынаган.

Жазуучу кээ бир ыр саптарын кара сөзгө айландырган эмес. Мисалы, төмөнкүдөй ыр саптар так өзүндөй берилген:

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Алтын менен күмүштүн

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүңдүн

Бир өзүнөн бүткөндөй.

Айласы жок кара жер

Араң чыдап түткөндөй.

Магиялык реализм менен метареализмдин айкалышынан бүткөн, океандай оргуштаган эпоско өзүнүн чыныгы барк-баасын, чен-өлчөмүн бере элекпиз. Бул эпос дагы да изилдөөлөрдү талап кылат. Андыктан канчалык роман тууралуу маалыматтарды эл арасынан чогултуп, заман талабына жараша иш алып барууга болот.

“Кыргыз жеринин бир бучкагын ээлеген, Ташкен, Чыйырчык, Чымгентти жердеген, мүлкү үйүнө батпаган, малы дүйнөгө батпаган, кырк уруу кыргыздын бир уруусунун башын кармаган, акылы менен эрдигинен алыс барган жашынан, ажо атка конгон Көкөтөй кан ооруп, ажал тооруп кабыргадан кагынып, ичээр суусу, көрөөр, күнү түгөнүп, муунуна сары суу түшүп, аны өзү баамдап, санаасы санга бөлүнөт. Дүйнөсү көккө түркүк болгон Көкөтөйдүн байбичеси Айымкулду баш кылып жети катын алса да , уул көрбөй, аркамда калаар туяк жок деп зарлап жүргөн кезинде салбырынга барып кулан атып, бөкөн кууп ээн талаа -эрме чөлдө үч жашар уул таап алган. Нур Энеге сайынып, Көк Теңирге тайынып, кайыптан келген бала деп, атын алда кандай болот деп, жаман көздөн кызганып корчолоп Бокмурун койгон. Тогуздап мал союп той берген.”¹-деп элдик оозеки чыгармачылыкка таандык көрүнүштөрдү сүрөттөгөндүгү көрүнүп турат.

А.Жакыпбеков “Теңири Манас” Б.1995, 296-б.

Анда элдик жомокторго таандык болгон мал дүйнөсү ашкан, кыргыздардын башын бириктирип турган кан болгондугу, ал жашы улгайып калса да балалуу болбой, Теңирден бала сураганы, көп өтпөй эле үч жашар уул бала таап алып, ага ат коюп, багып алгандыгы туруктуу архаикалык мотивдерден экендиги белгилүү. Ырас, жалпы элдик оозеки чыгармаларды көркөмдөтүү салтына ылайык ар кандай архаикалык туруктуу мотивдерди негиз кылып алгандыгына күбө болдук.

Демек, эпостун туруктуу мотивдердин традиция катары сакталышы мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдөн. Себеби, "Манас" эпосу кылымдардан бери сакталып келген элдик оозеки чыгармачылыктын эң мыкты үлгүлөрү.

“Он бешке келгенде эрен калгыр Бокмурун эсирип эренче тон кийинип, Балбак ооз атандарды комдотуп, көктөмдө чөкпөй өнгөн ажонун ар кыл мүлкүн жүктөтүп, аземдетип

кербен куруп, төгөрөктүн төрт бурчун кыдырып, кыз издеп ээледи. Ошондой бир сапар тартып, салбырынга кеткен жагы бу күндөрдө Ооган тарап болучу. Ал жердин каны Акун дегендин Канышай деген кызы ай десе айдын наркы жетпеген, күн десе күндүн баркы жетпеген сулуу деп каңшаар угуп, ээнбаш бала Бокмурун Ооганга оолугуп, сайран куруп кеткен.”¹ - деп кыргыз фольклорунун эң кеңири тараган жомокторго таандык окуя экендиги көрүнүп турат. Байыркы мезгилдерден бери эле кандын баласы бой жеткенде калк арасынан колукту издеген деген эпизоддорду кезиктирүүгө болот. Андан сыркары эпостордо да кезиктирүүгө болот.”Манас” эпосунун башка варианттарында да кеңири колдонулган сюжеттер экендигин жана архаикалык мотивдердин туруктуу сакталып калгандыгы көрүнүп турат. А.Жакыпбековдо салыштыруу кабары берилүүдө, Канышайдын сулуулугун “ай десе айдын наркы жетпеген, күн десе күндүн баркы жетпеген” деген туруктуу даяр, эпоско сиңип калган формулаларды ыктуу пайдала алгандыгын көрүүгө болот. Бул жерде Канышайдын сулуугуна карата айтылган салыштыруунун эң элестүү үлгүлөрүн берген.

“-О, кудуреттүү улуу Көк Теңир, мен жашаарымды жашадым, ашаарымды ашадым. Көргөн күнүмө, ичкен суусу, тирүүлүгүмө мен ыраазы. Теңирим, элимди көргө, эримди колдо, доско өмүр бер, каска өлүм бер... Жашты жалга, мээримиң тийсин жан менен малга!”² -деп киши өлүм алдында бул дүйнө менен кош айтышып, элдин тынчтыгын суранат. Элдик эпосторго таандык болгон өлүм алдында айтылган керээз сөзү катары кабыл алууга болот. Бардык эле мусулман элдерге таандык көрүнүш экендиги шексиз. Бул үзүндүдөн көрүнүп тургандай жөө жомоктордо берилген туруктуу мотивди айкалыштырып, ирети менен баяндап берүүгө ашыккан.

Көкөтөй уулун күтүү убактысы калбагандыгын айтаар сөзү Баймырзага аманат экендигин атып, көз жумат. “Мурас калган дүнүйөнү чачпай бооруна бекем бассын Бокмурун. Акылды терең ойлосун. Журт бөлүнбөсүн. Көкөтөйдүн сөөгүн жетим кемпирдин ашындай кылып, кара жерге тез жашырсын”³ - деп архаикалык мотивдердин деталдары туруктуу айтылат. Керээз айтуу “Манапта ” да кездешип, эпостун мазмундук өзөгүндө, идеялык, поэтикалык системасында алган орду жана көтөргөн жүгү бар экендигине күбө болдук. Көкөтөйдүн керээзи бардык варианттарда бирдей деңгээлде болбосо да орун алып, бир канча муундун чыгармачылык өнөрканасынан өтүп, мазмуну, көркөмдүк жактан такталып, калыптанган түрүндө бизге келип жеткен эпостун үлгүсү экендигине ынанабыз.

Көп жашап көптү көргөн журт атасы Көкөтөй өзү өлгөндөн кийинки элинин тагдырын ойлоп, санаасы санга бөлүнүп, кыргыз элинин башчысыз калгандыгына катуу өкүнөт. “Атакемдин зыйнатына турганга тубардан сарпай кийгизем, астына буудан мингизем деп, бала курчтук кылбасын. Орхун, Кокон, Маргалаң ойдогу шаар Самаркан, Оро-Төбө, Кожонт, койноктогу шаар Котон, береги Жаркен, нарагы Багдат жерлерге, кытай калмак элдерге кабар бербесин, атакемдин сөөк баркын көтөрөм деп, алакөөдөк бала баарын өзүм билем деп, бекер балакетке калбасын.”⁴ -деп, керээз калтырышы туруктуу мотивдерден экендигин баса көрсөтүүгө болот.

Көкөтөйдүн керээз калтырышы калкынын келечегин ойлоодон, эл өз башчысына ээ болуп тынч жашоо кечеришин каалайт. Керээз ырларынын эпостун мазмундук өзөгүндө, поэтикасында алган орду, аркалаган жүгү бар.

А.Жакыпбековдун вариантында Көкөтөй кан дүйнөдөн өтүп, төгөрөктүн төрт бурчун чакырып кара ашын беришет. Көкөтөйдүн баласы Бокмурун ажонун он бир баласы, жек-жаат туугандары, кан кудалары сөөк чыгаарда боз үйдү жети жолу айланып өкүрүштү. Көкөтөйдүн байбичеси, токолдору, кыздары кошок кошуп какшанып киришти.

“Чүрүш мээ көкшүн сен белең, атамдын каймана айткан керээзин түшүнбөй калчу мен белем? Калкыма нарк болсун, уулума барк болсун деген туура! Жети-Сууга батпаган жер жайнаган мал калды, жети амбар толо зар калды, ала жат десем көрүнө батпас,

боорума бассам арбакка жакпас”¹- деп эзелтен келаткан жомоктук ыкма менен ушул мотивди жөнөкөй ачып берип жатат. Бул көрүнүш көбүнчө түштүк аймакта жашагандарга мүнөздүү. Себеби ушул чөлкөмдө жашоочулар ушул нерсени милдет катары тутунушат. А.Жакыпбеков “Теңири Манас” Б.1995, 296-б.

Андан ары Бокмурун аш берем деп оолугат. Ошентип кан Кошойдун акылы менен Көкөтөйдүн чоң ашын үчүнчү жыл аяк басканда берүүгө бүтүм болду. Албетте мындай каада-салт азыркы учурда да күчүн жоготкон жок. Бул үзүндүдөн “Аш берүү” салтынын кеңири масштабда баяндалгандыгын көрөбүз. Андан ары кеңеш өткөрүлүп, жандан ашкан бай атанын Мурас мүлкүн Бокмурун эзелтен элде жок жорук баштап зыйнатына чачмай болду. Бул эпизоддо: ”Койдун көбүн, жылкынын теңин ,төө менен сыйырдын үчтөн бирин айдатып келип, кедей-кембагалдан баштап, салык курсак байды да куру калтырбай баарына таратты. Баланча баш көтөрбөс кедей эле, келип мүчө албайбы деп, өзүнө тийген атты жетелеп, башканын камын ойлогону бир далай. Сааны жоктор уй алып, түгү жоктор он-он бештен кой алып, тоодон түшүп келгени топоз алып, жатактагысы эптүү мал деп эчки алып, марып калды калың эл.”²,-деп белгилейт. Жакыпбековдун вариантында Манастын сюжетине таандык болгон туруктуу мотив –киши өлгөндөн кийинки мүчө берүү салты баяндалган.

Көкөтөйдүн ашына камынганча үч жылдан ашып, төртүнчү жылдын ортосу, жайлоодо салкын жай башталганда коноктордун алды келе баштаганын кеңири сүрөттөй алган.

Мына ушундай каада-салт толугу менен сүрөттөлүп, кыргыздардын конокко сый-урмат көргөзү салтанаты берилет. Ошондой эле ашка келген конокторду сыйлоо керектигин баяндаган.

“Торум кыздын ак сарайын атайы Манаска арнап көтөргөн:кереге -уук сырдалуу, чийи жибек чырмалуу, аземдүү боо тагылган, ак манат үзүк жабылган, жабык башы кундуздан ...керегенин ашташы сайын көөхар-жакут чөгөргөн санжыргалуу сарай үй. Сары улакты муздап, садага чаап, анан Манасты ушул сарай үйгө киргизди.”³ - деп Жакыпбеков эзелтен келе жаткан каада-салтты ушул мотивди жөнөкөй ыкма менен эле ачып берүүгө аракет жасаган. Чындыгында азыркы мезгилде да ушул өңдүү каада-салттарды жолуктурууга болот.

Андан ары конок багуу салтын да жогорку көркөмдүүлүк менен сүрөттөгөндүгүнө туш болобуз.

“Уйкусу канып, эс алып,багландын этине тоюп, бал кымызга карк болуп, кырк чоро Отоодон оолок жерде Ордо салып жатыры. Четтебирээк кериде айкөл Манас бабасы Бакай экөө көөкөрдөн кымыз ууртап коюп, оюнду карап, чыканактап жатыры.”деп-белгилейт.

Демек,бул мотивди туруктуу архаикалык мотив десек болчудай. Анткени ушул эле эпизоддорду башка манасчылардан да кезиктирүүгө болот.

А.Жакыпбеков “Теңири Манас” Б.1995, 298-б.

“Карагай жалдуу кара тоонун тескей этегине калайык чогула берди. Аштын жарчысы Ырчуул жамааттан жамаатты кыдырып, топтон топко барып, ыр ырдап, жар чакырып жүрөт:бүгүнкү тамаша жанбы атыш!¹”, - деп “жамбы ” атыш аталган алтын же күмүш уютмасын карай атуу өнөрү жоокерлерди таамай атууга көнүктүрүү максатын көздөшкөндүгү көрүнүп турат. Бул эпизод эпосторго көбүрөөк тиешелүү экендигинде.Аштагы жамбы атышка Манастын өзү да катышат. Ал көзгө атар мергендигин көрсөтүү менен,эң бийик түркүк башына илинген алтын уютмасын ыргыта атат.Маначтын жамбыны атуу жүрүмү мындайча сүрөттөлөт: “Акырында арстан Манас түтүнү туман,түбү ыспан, кароолу тажаал, огу ажал, сотосу бийик, оозу албарсАккелтени колго алып катар келип, эки ок салып, эки гана танапка илинип калган жанбыга сундура кармап,Арчаторуну теминди. Аккелте үнү жанырды, эки танап бир кыйылып, жүз кулдун кунуна тете чоң жамбы кулады.

“Теңири Манас” китебинде салттык традициялардын сакталышы кыргыз элинин азыркы учурда да каада-салттарга өзгөчө көңүл буруп келгендигинде.

Жакыпбековдун вариантында башкаларга окшобогон мотивдер кезигет. Балким, поэзияны кара сөзгө айландырып, жаңы жашоо тартуулаганында болуп жүрбөсүн. “Калмак, кытый, манжу бир тарап, кыргыз, казак жана башка соорончулар бир тарап болуп, эки тараптан эки балбан чыксын! Балбан күрөш болсун! Чулу кара ташты топурактай ушалап, тозоңун чыгарган, темирди талдай сындырган дөө жеңбеген бөкөдөн чыксын! Жыкканы мөрөй алсын, жыгылганы куру калсын! Мөрөйү алты жылкы, жүз төө, эки жүз сыйыр, беш жүз кой!..²”-деп өзгөчө күрөш өнөрүнө чоң маани берип, азыркы учурларда да аш-тойлордо, ар кандай эл жыйналган жерлерде балбандарды күрөштүрүп келишкен. Кыргыз эли эзелтен эле балбандарды даңазалап, алардын ысымдарын муундан муунга өткөрүшкөн. Азыркы учурда замандын өзгөрүүсүнө байланыштуу күрөштүн заманбап үлгүлөрүн колдонуп келебиз. (мисалы: эркин күрөш)

Балбан күрөштө женишке жеткен балбан төрт түлүк малдын ээси экендигин апыртмалуу сүрөттөгөн десек болот. Ушундай туруктуу сүрөттөлүш башка варианттарда да сакталгандыгын көрөбүз.

Андан ары Кошой аял жамаатын башкарып аш үйдө жүргөн Каныкейди чакырып, батасын бергендиги кеңири сүрөттөлгөн. Айтылган ойду аныктоо үчүн кыргыз тарыхындагы, тагдырындагы көөнөрбөс мисал-Кан Кошой бабабыздын Каныкей энебизге берген батасын эске салууга болот. Көп чатактын башы Көкөтөйдүн ашында Кошой дөгө чак шым жок кыргыздар балбанын чыгара албай буйдалып турган чагында Каныкей тоо текенин терисинен жасаткан кандагайын алдырып, калктын керегине жараган. Ошондо ыраазы болгон Кан Кошой: “- Бала көр, балам айныбай! Көргөн балаң ургаачы болбой, эр болсун, аюу болбой, шер болсун! Айтпай Кара кыргызга арка тирек бел болсун! Касташканы кор болсун, Көк Теңир колдоп зор болсун!...³,-деп ак батасын бергендиги баяндалат. Мында Каныкейге ак бата арнаган жайы бар. Семетей батадан бүткөн. Бата билген адамга тек ооз учу айтылган кеп эмес, мүлдө жашоо турмушун жетекке алган жан мыйзамы болгон. Байыркы кыргыздардын турмушунда ар кандай чоң же маанилүү иш бата менен башталып, бата менен аягына чыгырылган. Бул эпизоддон жөө жомокторго жана эпосторго таандык батанын касиети жана ишеничи менен балалуу болуп, ой-тилеги орундалып, бала көргөндүгү даяр туруктуу эпоско сиңип калган архаикалык мотивдерди ыктуу пайдалана алган. Кыргыз эли да бата берүү салтын азыркы учурда да колдонулуп келебиз. Бата берүүнүн да мааниси чоң. “Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт”, “Атаңдан бото калбасын, бата калсын” деп байыркы кыргыз элинде батага абдан терең маани беришип, кадыр тутушкан. Тестиерлер, өспүрүмдөр атайын бата алсам деп, улуулардын колуна суу куюп, кызматын кылганга дилгир болсо, келиндер жүгүнүп, тергеп, атайы кийимин тигип берип атайылап бата алышкан. Бата берген киши канчалык бийик болсо, берген батасы да ошончолук күчтүү болгон.

Жыйынтык

Эпостун кара сөз түрүндө кайрадан жаралышы эң чоң жетишкендик деп ойлойм. *Бүгүнкү саныбыздан баштап кашкөй талант Ашым Жакыпбековдун "Теңири Манас" романын бере баштоону туура көрдүк. Бул чыгармага алгы сөз жазган улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов мындай саптарды келтирген: "Ашым Жакыпбеков өзүнүн арыбаган эмгеги, чыгармачыл дарамети менен жазган ушул китеби аркылуу улуу манасчылардын катарынан орун алды. Алар "Манасты" төгүлтүп, буркан-шаркан түшө ыр менен айтышса, А.Жакыпбеков кара сөздүн жорго сымал керемети аркылуу баян этет.*

Демек, бул жарыкчылыкта кыргыз аты сакталып турганда "Манас" эпосунун узак жылдар бою эл башынан өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмуну, чексиз окуялары, ар бир окууган же уккан кишиге рахат тартуулай алган кыргыз калкынын үрп-адатын, каада-салтын, рухий табылгаларын өз ичине батырып, жаш муундарды

татыктуу тарбиялоо үчүн мааниси бар бул эпосту жогору көтөргөндүгүн билебиз. Ушунча чоң көлөмдөгү эпосту кара сөзгө айландырып, жаңы жашоо тартуулап, окурмандардын сүйүктүү китебинен боло алгандыгы чындык. Андыктан кдара сөз түрүнүн биринчи автору катары Ашым Жакыпбеков дайыма аталары табигый иш.

Рухий дүйнөнүзгө ушул китеп жаңы ой-таанымдын учкунун чагылтып, өйдөдө өбөк, ылдыйда желөк болсун. Бардыгыбызды Көк Теңир колдоп, Манас атанын арбагы жолдосун!" Манас - "Манас" болмогу элден. Эл чыгарган, эл сактап келген. Көп миңдеген жыл мурда көзү ачылган булак болуп башталса, бүгүн ал чалкыган деңиз сымал. Бул узак тарыхында кыргыз башынан эмнелерди кечирбеди, "белес-белден беш удургуп", бирде кызыл бороон болуп албууттанса, бирде кумга сиңген суудай дайынсыз өчүп турду. Ал ортодо "тоо бузулуп сай болуп... эчен кылым эл өттү". Эгер кыргыз бүгүнкү күнгө жетпей жоголуп кеткен болсо улуу эпосу кошо жоголмок. Антпеди, анте алмак эмес, "Манас" башка элге барып жуга алмак эмес - ал нукура кыргыздыкы, кыргыз рухунун түбөлүктүү кенчи болуп сакталып кала бермек. "Манасты" кыргыз жараткан, кыргызды "Манас" сактаган.

Андыктан башка варианттарда сакталып келген, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым, нарк каадалардын толугу менен сакталып калганы көрүнүп турат. Сагымбайдын, Саякбайдын, Жусуп Мамайдын варианттарында кеңири баяндалып келген архаикалык мотивдерди тереңдетип бере алган десем жаңылышпаймын.

Колдонулган адабияттар:

1. Ашым Жакыпбеков “Теңири Манас” Бишкек “Кыргызстан” 1995
2. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми. Фрунзе
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер Бишкек 1997
4. Абдылдаев Э. “Манас эпосу” менен Алтайлыктардын баатырдык поэмалардын эпикалык катышы, “Манас” эпосу изилдеенун кээ бир маселелери Фрунзе: Илим, 1960.
5. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун тарыхый енугушунун негизги этаптары. - Фрунзе, Илим, 1981, 265-6.
6. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми. Фрунзе: Илим, 1987, 43-44-6.
7. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми, 6-6.
8. Бартольд В. В. Сочинения, Т. 5. - Л: 1968, 474-6.
9. Берштам А. Н. Эпоха возникновения великого киргизского эпоса “Манас”, Фрунзе: Киргоздат, 1946, 137-150-6.6.
10. Берков К. Н. Алтайский эпос и Манас”. – Киргизский